

जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत होत असलेल्या परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ.शशिकांत दत्तोपंत परळकर

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

श्री. पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता.परळी (वै.) जि. बीड

सारांश

सामाजिक बदल ही एक नैसर्गिक घटना आहे. समाजात नवीन परिस्थिती उद्भवते आणि नवीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी समाज ती स्वीकारतो, जुळवून घेतो आणि बदलतो. स्वातंत्र्याच्या ६७ वर्षांनंतर, आपण भारतीय समाज स्थिर आणि पूर्णपणे पारंपारिक राहण्याची अपेक्षा करू शकत नाही. मानवी संस्कृतीला आकार देणाऱ्या संस्थांमध्ये, विवाह आणि कुटुंब हे एक महत्वाचे स्थान आहे. त्यातही बदल अपेक्षित असतात. विशेषतः जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने त्यात परिवर्तन होणे तर स्वाभाविक आहे. या हेतूने जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत होत असलेल्या परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माध्यमातून करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना

आजच्या आधुनिक युगात जागतिकीकरणानंतर सगळीकडे, सगळ्याच पातळ्यांवर खूप वेगाने परिवर्तन झाले. एक जोरदार धक्का बसावा आणि आपल्या नकळत आपण खूपच पुढे ढकलले गेले आहेत अशा जाणीव अनेक क्षेत्रात दिसल्या. त्यात प्रामुख्याने स्त्री-पुरुष यांच्या एकत्र राहण्याच्या व्याख्या बदलल्या. हे विषय गुप्तपणे नव्हे, तर मोकळेपणाने बोलले गेले तरच निरोगी नातेसंबंध आणि त्या अनुषंगाने निरोगी समाज निर्माण होईल, या विचाराने वेगवेगळ्या पातळींवर बोलणे, व्याख्याने, चर्चासत्रे, फिल्ममधून जाणीवजागृती असे बदल दिसू लागले. अशाप्रकारे जागतिकीकरणाच्या तीन दशकांत झालेल्या अनेक बदलांपैकी सर्वात महत्वाचा व मूलभूत बदल भारतीय समाजाच्या विवाहसंस्थेत घडून आला आहे. ह्या परिवर्तनामुळे पारंपारिक हिंदू विवाहपद्धती जवळपास नामशेष होते कि काय अशी भीतीही निर्माण होताना दिसत आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश :

1. जागतिकीकरणाच्या परिणामाचा आढावा घेणे.

2. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने होत असलेल्या सामाजिक बदलाचा अभ्यास करणे.
3. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत होत असलेल्या परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

गृहितकृत्ये

1. जागतिकीकरणानंतर सामाजिक क्षेत्रात सगळ्याच पातळ्यांवर खूप वेगाने परिवर्तन झाले.
2. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत परिवर्तन होणे तर स्वाभाविक आहे.
3. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने सामाजिक बदल अपरिहार्य ठरत आहेत.

संशोधन पद्धती

कोणत्याही विषयाचे किंवा घटनेचे अध्ययन करीत असताना ते वैज्ञानिक पद्धतीने होणे आवश्यक असते. या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन करण्यात आला आहे. सामाजिक संशोधन पद्धतीत सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे तथ्य संकलन करणे होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत होत असलेल्या परिवर्तनाची चिकित्सा करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनात द्वितीयक स्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत होत असलेल्या परिवर्तनाची चिकित्सा पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे. समाजाच्या निर्मितीपासून, आदिम समूहापासून ते आजच्या प्रगत अवस्थेपर्यंत समाजात सतत बदल सुरूच आहेत, स्थानपरत्वे, कालपरत्वे आणि विशिष्ट सामाजिक संदर्भांनुसार त्याची गती स्वरूपात बदल दिसतो. सामाजिक संरचना ही एका जैविक व्यवस्थेप्रमाणे असते. हर्बर्ट स्पेन्सरच्या जैविक समानतेच्या सिद्धान्तामध्येही

या संरचनात्मक प्रकार्यवादी सिद्धान्ताचा पुरस्कार केल्याचे दिसुले त्यानुसार, संपूर्ण मानवी समाज एकमेकांशी संबधित, एकमेकांवर अवलंबून असतात. आणि हे घटक कायम कोणत्या ना कोणत्या परिवर्तनातून जात असतात. हे सामाजिक परिवर्तन आंतरक्रियात्मक प्रक्रिये-प्रक्रियाची साखळी असल्याने समाजातील कोणत्याही घटकात बदल झाल्यास त्याचा परिणाम इतर घटकांवरही होतो त्यामुळे संपूर्ण समाज आणि त्याची संस्कृती कायमच गतीशील आणि परिवर्तनशील राहिल्याचे दिसते

वैवाहिक उद्देशात बदल :-

हिंदू विवाह हा केवळ लैंगिक संपर्क नाही, इतर समाजांप्रमाणे विवाहाचा एक नमुना आहे, तर तो प्रत्येक हिंदूसाठी आवश्यक असलेला धार्मिक संस्कार आहे. हिंदू विवाहाच्या संस्कारात्मक संकल्पनेनुसार, कुटुंबाचे तत्व सर्वोच्च आणि प्राथमिक आहे आणि त्याचे पालन केले पाहिजे तर व्यक्तीचे हित, गरजा आणि आनंद कुटुंब आणि संपूर्ण समुदायाच्या हितापेक्षा दुय्यम मानले जातात. इरावती कर्वे यांनी देखील हेच पाळले की "भारतात विवाह हा एक संस्कार आहे आणि कोणताही सामान्य पुरुष किंवा स्त्री हा संस्कार घेतल्याशिवाय मरणार नाही" आणि "या कारणास्तव, हिंदू पालकांनी नेहमीच त्यांच्या मुलांच्या लग्नाला त्यांच्या सर्वात पवित्र कर्तव्यांपैकी एक मानले आहे". विवाहाबद्दलचा हा हिंदू दृष्टिकोन प्राचीन वैदिक काळापासून आहे जेव्हा ते एक सामाजिक आणि धार्मिक कर्तव्य मानले जात असे आणि आजही ते एक संस्कार म्हणून पाहिले जाते. अशाप्रकारे, हिंदू विवाहाची व्याख्या एक धार्मिक संस्कार म्हणून करता येते, ज्यामध्ये धर्म, संतती आणि लैंगिक सुख या शारीरिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक हेतूसाठी पुरुष आणि स्त्री कायमस्वरूपी नात्यात बांधले जातात. परंतु जागतिकीकरणाच्या युगात विवाह हा आता केवळ पारंपारिक धार्मिक संस्कार न राहता तो एक करार झाला आहे. -पुरुष आर्थिक, सामाजिक, बौद्धिक समानतेकडे वाटचाल सुरु झाल्यामुळे विवाहाकडे एकत्रित सहवास. सहचारी, समान अधिकार, विवाहातील जोडीदाराचे स्वातंत्र्य, जबाबदारीची समान वाटणी इ. उद्देश ठेवून, विवाहाचा विचार केला जातो. त्यामुळे विवाह म्हणजे साताजन्माचे कायमस्वरूपी बंधन हे उद्दिष्ट न राहता विवाह विच्छेदाचा मार्गही मोकळा झाला आहे.

त्यातही उत्तर वैवाहिक बंदीवासातून बाहेर पडण्याची संधी म्हणूनही घटस्फोट महत्वाचा ठरत आहे.

वैवाहिक अनिवार्यता कमी झाली आहे.

प्राचीन काळापासून आलेली विवाह करून कुटुंब स्थापन करण्याची अनिवार्यता या युगात संपत चाललेली दिसते. स्त्री व पुरुषांचे दोघांचे ही उच्च शिक्षण करियरला दिलेले महत्त्व, बदलत्या जीवनशैलीशी जुळवून घेण्यासाठी चाललेली स्पर्धा या सर्वांमधून निवाह ही प्राथमिक प्रवेष्ट बाब न राहता ती दुय्यम स्थान प्राप्त करताना दिसते. त्यामुळे केवळ विवाह हेच आयुष्याचे सार्थक किंवा जीवनाचे अंतिम लक्ष हा पारंपारिक कान न राहता विवाह केलाच पाहिजे असे वचन उरले नाही. उलट विवाह न करताही इतर उद्देशांना प्राधान्य देणे किंवा इतर पर्याय शोधण्याकडे युवकांचे कल दिसतो. अविवाहित राहून आयुष्याचा मोकळेपणाने आनंद घेण्याकडे तरुण पिढी आकर्षित होत जाते.

वैवाहिक पद्धतीत बदल

इसवीसनानंतर सुरु झालेली अग्नीच्या साक्षीने विधीवत विवाह करण्याची पद्धत व त्यातील पावित्र्याच्या संकल्पनेत बदल झाल्याचे दिसते. एकीकडे नोंदणी विवाह, काही वैचारिक बदलांमुळे आलेले सत्यशोधक विवाह अशा पद्धतींचा स्वीकार होताना दिसतो. तर दुसरीकडे प्रसारमाध्यमे, भौतिवादी जीवनशैलीबे मुळे विवाहपद्धतीची सोध्यात, मोठ्या सामाजिक समारंभात रूपांतर झाल्याचे दिसते. विवाहाच्या पारंपारिक धार्मिक, कौटुंबिक पद्धतीचे परिवर्तन घेऊन डेस्टिनेशन वेडिंग, प्रीवेडिंग, पोस्ट वेडिंग, संगीत अशा तीनचार दिवस चालवान्या मोठ्या समारंभ पद्धती समोर येत आहेत. शिवाय समारंभातील देखावे, ऊंची कपडे दागिने खाद्यपदार्थातील विविधता यावर केला जाणारा आवाढव्य खर्च, यामुळे विवाहपद्धतीत अमुलाग्य बदल दिसतो. विवाह ही सामाजिक प्रतिष्ठेचा भाग होताना दिसत आहे. जागतिकीकरणाने झालेल्या आर्थिक सुबत्तेचा विवाह पद्धतीवरही परिणाम झाल्याचे दिसते "

विवाह जुळण्याच्या पद्धतीत बदल

जागतिकीकरणामुळे व्यक्तीवर झालेला एक महत्वाचा बदल म्हणजे वैचारिक, भावनिक स्वातंत्र्य या स्वतंत्र विचारां मुळेच पारंपारिक कौटुंबिक दबावाला झुगारून मुलगा अथवा मुलगी सताया जोडीदार स्वलः निवडण्यास प्राधान्य देतात. त्यातूनच प्रेमविवाह मोठ्या प्रमाणावर 2. प्रचलित झाले आहेत. याशिवाय लग्न जुळवणारे

पुरोहित, नातेवाईक यांची जागा मॅरेज ब्यूरो व त्यांच्या मॉनलाईन साईट्सनी घेतली आहे लग्न जुळवण्यापासून ते लग्न लावून देण्यापर्यंत एक नवी उद्योगव्यवस्थाच निर्माण झाली आहे विवाह जुरको ही कौटुंबिक जबाबदारी न राहता व्यक्तीगत मुलामुलींचा स्वतंत्र निर्णय मानला जाऊ लागला आहे.

आंतरजातीय / आंतरधर्मीय विवाह

संविधानिक कायद्याने जरी आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहांना परवानगी दिली असली तरी जागतिकीकरणाच्या पूर्वी असे विवाह फारसे समाजात प्रत्यक्षरीत्या स्वीकारले जात नसत. मात्र जागतिकीकरणाचे या सीमारेषा कमी करण्यात मोठे योगदान आहे. शिक्षण, व्यवसाय नोकरीच्या निमित्ताने बाहेर पडलेली उच्च शिक्षित तरुण पिढी अशा विवाहांना सहज स्वीकारताना दिसते. याशिवाय आंतरराष्ट्रीय विवाह होताना दिसतात. परदेशातील शिक्षण, नोकरीमुळे तरुण मुले-मुली परदेशी नागरीकांशी विवाह करताना आढळतात. विवाहाच्या माध्यमातून खऱ्या अर्थाने जागतिक खेडे झाल्याचे चित्र दिसते.

आज भारतीय समाजात विवाह संस्थेला खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. विवाह हा पवित्र संस्कार म्हणून मानला जातो. या पवित्र संस्कारामुळे विवाह संस्थेबरोबर कुटुंबसंस्था ही भक्कम व संस्कारक्षम होत असते. या दोन्ही संस्थांना समाजात विशेष असे महत्त्व आहे. परंतु आनिक काळात शिक्षण, तंत्रज्ञान, जागतिकीकरणामुळे या दोन्ही संस्थांवर प्रचंड प्रमाणात विपरित परिणाम होत आहेत. त्याबरोबरच नवीन कायदे स्त्रीला मिळालेले कायद्याचे संरक्षण या संरक्षणात्मक कायद्यामुळे स्वीकडून मोठ्या प्रमाणात घटस्फोट घेतले जात आहेत. आज भारतीय समाजात घटस्फोट ही एक सामाजिक समस्या निर्माण झाली आहे. पूर्वी आपल्या देशात घटस्फोटाची समस्या तीव्र नव्हती. परंतु शिक्षणाचा प्रसार, मुलीचे शिक्षणातील वाढते प्रमाण, नागरिकरण, औद्योगिकरण, आधुनिकीकरण, सामाजिक मूल्यांतील बदल

लिव्ह-इन-रिलेशन

जागतिकीकरणामुळे विवाहाच्या मूळ संरचनेलाच पर्याय म्हणून लिव्ह-इन-रिलेशन ही संकल्पना जागतिक समाजात रुजताना दिसत आहे. पाश्चात्य देशापासून ते भारतासारख्या विकसनशील देशातील - शहरी भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणात याला पसंती मिळताना दिसते, विवाह बंधनातून मुक्तता मिटवण्यासाठी, कायदेशीर प्रक्रियांना

सामोरे जाण्यापेक्षा वैयक्तिक स्वातंत्र्य आबाधित ठेवून लैंगिक, भावनिक समाधान मिळून यासाठी विवाह न करता एकल शहण सोयीचे वाटते आहे. याशिवाय वृद्धापकाळात कोणत्याही कारणाने आलेले एकल आयुष्य एकट्याने घालवण्यापेक्षा व पुर्नविवाहाच्या कायदेशीर प्रक्रियेत न अडकता उरलेले आयुष्य सोबत व्यतीत करण्यासाठी आता वृद्ध व्यक्तीही लिव्ह-इन या पर्याय स्वीकारताना दिसत आहेत. एखादी गोष्ट नैतिक आहे की नाही ही संबंधित व्यक्तींनी ठरवण्याची बाब आहे, असे मानतो. पण लैंगिकता आणि समाज ह्यांचे नाते काय असावे, ह्याबद्दल त्याची विशिष्ट भूमिका आहे. तो विचार स्त्री-पुरुष (व अन्य) ह्यांच्या नात्याबद्दल काय चूक, काय बरोबर अशी निवड करता येते, करण्यास हवी असे मानतो. मात्र तो विचार केवळ परंपरा किंवा नवता ह्या आधारावर निवड न करता समानता, परस्परांचा आदर, वैविध्याचा स्वीकार, शोषण, दडपण व ब्लॅकमेलिंग ह्यांना नकार, कोणाही व्यक्तीचे किंवा नात्याचे बाजारीकरण करण्यास नकार ह्या निकषांवर ती करावी असे मानतो. थोडक्यात त्यामागे मूल्यविवेकाची बैठक आहे. तो परंपरेतून येणाऱ्या सती, देवदासी, स्त्री-पुरुष भेदभाव व नैतिकतेचे दुहेरी मापदंड ह्या गोष्टींना नकार देतो, त्याचप्रमाणे खा-उ-जाने मानवी नात्याचे बाजारीकरण केले ह्याचीही चीड आहे.

समारोप

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून जगातील सर्वच देशांना जावे लागत आहे. त्यामुळे देशीची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक घटक झाल्याने दळणवळण, जागतिक बाजारपेठ, परकिय गुंतवणूक, खाजगीकरण माहिती तंत्रज्ञान अशा क्षेत्रात नविन बदल स्वीकारणे अपरिहार्य झाले आहे. त्यातून पाश्चिमात्य आधुनिकीकरण, लोकशाहीकरण, नागरीकरण, धर्मनिरपेक्षीकरण इ. प्रक्रिया समाजात घडून येत आहेत. याचा परिणाम समाजातील मूलभूत संस्थांवर झालेला दिसतो. त्यातही विशेषत्वाने जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे विवाहसंस्था मोठ्या संक्रमणातून जात आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशांत प्रामुख्याने जिथे विवाह हा धार्मिक संस्कार मानून व्यक्तीच्या जीवनाला स्थिरता प्रदान करत असे. विशेषतः हिंदू कर्मसिद्धान्तानुसार विवाहास गृहस्थाश्रमाचे प्रवेशद्वार मानले जाई जे व्यक्तीला त्याची धर्म, अर्थ आणि काम ही कार्ये पूर्ण करून मोक्षप्राप्तीमध्ये सहयोग करेल. अशा

धर्माच्या शिकवणीतून आणि आदेशातून निर्माण झालेले जुने नितिमताविषयक आदर्श व मूल्ये कालबाह्य होऊन मूल्यांचा उगम होताना दिसतो. जागतिकीकरणाच्या अनुशंगाने वैवाहिक मूल्ये यांचे पद्धती, भूमिका, प्रकार इ. मध्ये परिवर्तन होताना दिसत आहे.

ठळक निरीक्षणे

- प्रेमविवाहांमध्ये वाढ: वाढलेली वैयक्तिक स्वायत्तता आणि जागतिक माध्यमांमधील संपर्क यामुळे स्व-व्यवस्थापित विवाह अधिक झाले आहेत.
- आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाह: हे विवाह अधिक सामान्य होत आहेत, विशेषतः शहरी भागात.
- ऑनलाइन मॅचमेकिंग: डेटिंग ॲप्स आणि मॅट्रिमोनियल वेबसाइट्सनी जोडीदार शोधण्यात क्रांती घडवून आणली आहे, संभाव्य जुळण्यांचा समूह वाढवला आहे.
- लिंग समानता: महिलांच्या वाढत्या आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे अधिक समतावादी वैवाहिक संबंध निर्माण झाले आहेत.

- घटस्फोटाची स्वीकृती: आधुनिकीकरणामुळे घटस्फोटाभोवतीचा कलंक कमी झाला आहे.
- कायदेशीर सुधारणा: विशेष विवाह कायद्यासारख्या आधुनिक कायदांनी पारंपारिक धार्मिक विवाहांना पर्याय उपलब्ध करून दिले आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- ✚ रविंद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ- जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून झालेले बदल (वि.सा.संघद्वारा आयोजित ग.त्र्यं.माडखोलकर स्मृती व्याख्यानमालेत केलेल्या भाषणाचा संपादित अंश)
- ✚ विद्युत भागवत (२०१३) : विवाहसंस्था नामशेष होणार काय? लेखन साहित्य अकादमी, नई दिल्ली.
- ✚ ज्योती गगनग्रास सुधीर येवले, -'सामाजिक संस्था आणि बदल' निराली प्रकाशन, पुणे
- ✚ आगलावे प्रदीप (२०११) : भारतीय समाज, संरचना आणि समस्या साईनाथ प्रकाशन, औरंगाबाद
- ✚ Kumud Desai (1981): Indian Law of Marriage and Divorce
- ✚ Dr. Sowmya Kumar - seminar on changing family system. MACW Mysore
- ✚ Abedian, Ara; 2002 + Economic Globalization from some pros and cons". discuss - the- impact -of globalisation -on - indian family -systemes